

הרב אליהו טבגר
מח"ס כליל תכלת, קרית ספר

חלזון התכלת¹

פתיחה: התכלת – מצוה דבעי דרישה

א. תכלת מחלזון

צבע התכלת בדם חלזון דווקא

האם צריכים חלזון מסוים?

מקור לדין שהתכלת אינה אלא מחלזון

ב. סימניו של החלזון בדברי חז"ל

החלזון הוא בעל־חיים

החלזון שוכן בים

החלזון מצוי בים התיכון

חלזון של הרים

החלזון הוא בעל גרתיק

סימני החלזון בברייתא במנחות

ג. החלזון של חז"ל הוא החלזון של ימינו

ד. זיהוי מין החלזון בשלוש דרכים

הקדמות לזיהוי החלזון על פי סימנים

היוצא מבדיקת כל החלזונות בים התיכון

זיהוי התעשייה - הוכחות מידיעות על ימי קדם

זיהוי לשוני - הוכחות מדברי חז"ל והראשונים

ה. דקדוק נוסף במיני החלזונות

ו. ביאור הסימנים שבברייתא במנחות

"גופו דומה לים"

"ברייתו דומה לדג"

"ועולה אחד לשבעים שנה"

ז. קשיים נוספים על האפשרות לזיהוי החלזון

כ"ינטינה"

ח. נספח: אימתי פסקה התכלת מישראל?

דעתו של האדמו"ר מרדזין

דעתו של הרב הרצוג

מתי פסק הארגמן?

הגורמים להיעלמות התכלת והארגמן

גניזת התכלת

1 מאמר זה נערך מתוך שישה מאמרים שלוקטו עם מאמרים נוספים באסופת מאמרים בענייני תכלת מאת הרב אליהו טבגר (אגודת פתיל תכלת, ירושלים תשע"ב). המקומות שבהם התפרסמו המאמרים לראשונה (לפי סדר פרסומם): א. מאמר התכלת, "מוריה", טבת תשנ"ב; "כליל תכלת", תשנ"ג. ב. התכלת בימינו, עלון בנושא התכלת, תשנ"ו. ג. בעניין חידוש מצות התכלת, "המעייין", ניסן תשנ"ז. ד. התכלת – ארגמן או ינטינה?, אוסף מאמרים בנושא התכלת, תשס"א; "והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשס"ח. ה. אימתי פסקה התכלת מישראל?, "והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשס"ז. ו. למשמעות 'נגנז' בדברי חז"ל, "והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשע"א.

פתיחה: התכלת – מצוה דבעי דרישה

פעמיים ביום קורא היהודי את פרשת הציצית. יום יום מזכיר הוא לעצמו את החובה, המוטלת עליו לתת בכנפי בגדו את פתיל התכלת. אך, מזה זמן רב, כאלף וחמש מאות שנה, נעדרת התכלת מציציותיהם של ישראל², ואייקום מצווה חשובה זו הפך לדבר שבשגרה.

התהיות הן רבות: האם זו גזרה שאין לבטלה, ולא נותר אלא להשלים עם הדבר, או שמא שומה עלינו, כיהודים נאמנים, לצאת ולדרוש אחר התכלת האבודה, ולנסות בזה את כוחנו. והיה, אם נמצאה – מה טוב, ואם לאו, הרי יצאנו בזה ידי חובת ההשתדלות. ואולי אף ניווכח, שקרוב אלינו הדבר, בפינו ובלבנו לעשותו, שלא כפי הרושם הנוצר על ידי שכחת הדורות.

והנה בדורות האחרונים החלו בניסיונות לזהות את התכלת האבודה. ראשון לכולם היה האדמו"ר מראדזין, רבי גרשון חנוך ליינר, שהקדיש לכך שלושה ספרים: 'שפוני טמוני חול', 'פתיל תכלת' ו'עין התכלת'. יש לציין שזמנו לא היה בשל לכך, שכן חסרו אז ידיעות מפורטות על חיי בעליהחיים, וכן הידיעות המצויות בספרי היסטוריה קדומים לא היו מן המפורסמות, כך שהזיהוי בתנאים אלה קשה הוא ביותר. אחריו בא הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שפתח פתח רחב בנושא זה בעזרת ידיעותיו המפליגות בהיסטוריה הכללית הקדומה. הוא כתב בנושא זה מאמר ארוך באנגלית³ וכמה מאמרים בקובץ 'ההד'⁴, אך גם בזמנו היו חסרות הרבה ידיעות על החי בים התיכון. עוד הוסיפו לעסוק בזה מומחים בתחומים שונים, שדבריהם סוכם בספר *Royal Purple and the Biblical Blue Argaman and Tekhelet*⁵. עוד יש להזכיר את מאמרו של הרב יחיאל

2 עיין מאמרו של הרב י"א הלוי הרצוג "אימתי פסקה התכלת מישראל", בתוך: שי לישעיה וולפסברג, ת"א תשט"ז. נדפס בשו"ת הגרי"א הרצוג או"ח א סי' ה.

3 הכוונה למאמר המבוסס על עבודת הדיסרטציה שלו (Herzog, Isaac, Hebrew) Porphyrology, D. Litt. Thesis, University of London, 1913 אשר פורסם גם בספר הנזכר להלן.

4 שנות תרצ"ב-תרצ"ה.

5 ed. E. Spanier, Jerusalem: Keter Publishing House. 1987.

מיכל טוקצינסקי בספרו 'עיר הקודש והמקדש' חלק ה, וכן את מאמריו של הרב בצלאל נאור בספריו 'ביום דרך' ו'ראשית אוני' וב'באור המזרח' כב (חוברת ב). ידידי הרב מנחם בורשטיין היה למאסף לכל המחנות בספרו 'התכלת', שבו רוכזו השיטות השונות וידיעות מפורטות הקשורות לעניין התכלת.

במאמרי זה אינני מתכוון להביא את השיטות השונות ולא להתפלמס אודותן, אלא להביא את הדברים כפי שהם יוצאים מן המקורות לפי דעתי. יידע הקורא שלכתיבת מאמר זה קדמו חיפוש ארוך ומעמיק במקורותינו ובמקורות העמים בלשוניותיהם בתחומים שונים⁶ וכן התייעצויות עם מומחים בתחומים אלה. תמצית מהדרישה והחקירה הזו מובאת במאמר זה.

א. תכלת מחלזון

צבע התכלת בדם חלזון דווקא

איתא בגמ' (מנחות מב ע"ב):

אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צביעתו לה? אמר ליה: מייתנין דם חלזון וסמנין, ורמינן להו ביורה ומרתחינן ליה...

וכן הוא בכרייתא (שם מד ע"א):

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים... ובדמו צובעין תכלת...

ומבואר בגמ', שאם צבעו גוון דומה בדבר אחר, פסול למצות ציצית, כדאיתא בבבא מציעא (סא ע"ב):

אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית? יציאת מצרים גבי ציצית?... אמר הקב"ה אני הוא שהבחנתי... אני הוא שעתיד ליפרע... וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא.

וכן הוא בספרי (פרשת שלח):

”אני ה' אלוהיכם” – וכי מה ענין... אלא שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי...

אלא שיש לעיין, האם הפסול בשאר החומרים הוא מחמת שהמצוה היא לצבוע בדם חלזון דווקא, או שהוא מחמת איזה יתרון אחר הנמצא בצביעה בדם חלזון, ואיננו בשאר חומרי צביעה, כמו, למשל, חוזק וקיום.

מן הגמ' אפשר היה להבין שהפסול בקלא אילן תלוי ביתרון כזה, וזו לשונה (מנחות מב ע"ב): ”ותכלת אין לה בדיקה? ! והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מייתי מגביא גילא ומיא דשבילתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה – פסולה, לא איפרד חזותיה – כשרה”, עיין בהמשך הסוגיה שם, דאם ”איפרד חזותיה” זהו קלא אילן הנ"ל. וכמו שמבואר ברמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה א): ”והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור או בשאר המשחירין – הרי זה פסול לציצית”, וכן מבואר שם (הלכה ד): ”אם נבדקה ונודעה שנצבעה באחד משאר צבעונים המשחירים שאינן עומדים – פסולה”. ואם כן, יוצא שאם יצבעו בצבע חזק, המתקיים, שאינו בא מדם חלזון, יהיה כשר לציצית⁷. [אך דבר זה לא התברר לי, כי מצאנו בהרבה מקומות שהרמב"ם נותן טעמים להלכות סתומות, שהן גזירות הכתוב או הלכה למשה מסיני, וספק האם אפשר להוציא מטעמיו נפקותות לדינא].

ברם, מהמשך הגמ' שם (מג ע"א) משמע, שהצביעה צריכה להיות דווקא בדם חלזון, ולא מחמת חוזקו, דאיתא שם: ”היכא בדדקינא בדרב יצחק בריה דרב יהודה, לא איפרד חזותיה – כשרה, איפרד חזותיה – בדקינן לה בדרב אדא בחמירא ארכסא, אישתנאי למעליותא – כשרה...”. וכן משמע מסתימת לשון

7 עיין 'קופת הרוכלים' לבעל 'תפארת ישראל' בענין התכלת.

התוספתא (מנחות ט, ו): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון. הביא שלא מן החלזון פסולה". ואף שזה נאמר לעניין בגדי כהונה, לא מסתבר לחלק. וצ"ע ברמב"ם בהלכות כלי מקדש (פ"ח הלכה יג) שלא הזכיר תנאי זה של התוספתא. ותירוצו של המשנה למלך שם, שהרמב"ם סמך על מה שכתב בהלכות ציצית, אינו מספיק. דמלבד שזה לעצמו דוחק, הרי בלשונו של הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה א) מודגש שצביעת תכלת בדם חלזון היא דווקא בציצית. וכן אינו מיושב בזה מה שהרמב"ם משמיט דין אחר, שנאמר באותה תוספתא: "שני התולעת מן התולעת שבהרים. הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה", שבזה אי אפשר לומר שהרמב"ם סמך על מקום אחר, שבו ביאר את הדבר. אמנם ר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו לתורה (שמות כה, ד) כתב לגבי תכלת של משכן: "וצביעתו בדם חלזון לא בזולתו, כמו שביארנו הקבלה בתכלת של ציצית", וצ"ע.

האם צריכים חלזון מסוים?

אחרי שהוברר לנו דבעינן צביעה בחלזון, יש להסתפק האם תכלת כשרה ממין מסוים של חלזון דווקא, או מכל חלזון⁸, או יותר מכך, שהתכלת כשרה אף מכל דבר הדומה לחלזון באיזה עניין. והנה מסתימת לשון התוספתא הנ"ל עולה אחד משני דברים: או שהתכלת כשרה מכל דבר שבשם חלזון ייקרא, או שהיא כשרה ממין מסוים דווקא והתוספתא סתמה ולא פירטה שמדובר בחלזון מסוים, מכיוון שלמעשה הצביעה נהוגה אצל האנשים רק במין זה משום איזו סיבה⁹.

מקור לדין שהתכלת אינה אלא מחלזון

עוד יש לעיין, מניין למדו חז"ל דין זה, דהתכלת אינה באה אלא מן החלזון. אפשר לומר, דתכלת בלשון התורה אינו שם גוון בלבד אלא צבע הבא מחלזון דווקא, וכן משמע קצת מלשון הספרי הנ"ל ומהגמ' בבבא מציעא שהבאנו לעיל:

8 לקמן יבואר מה זה חלזון.

9 מחמת שהמינים האחרים אינם מצויים או קשה לצבוע בהם וכד'.

"וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא", ועוד כהנה. וכן משמע מלשון הרמב"ם בפירוש המשנה (מנחות פ"ד מ"א): "שאיין כל גון תכול בצמר נקרא תכלת אלא תכלות מסוימת...". אלא שמלשון התוספתא הנ"ל משמע להיפך, שתכלת הוא רק שם גוון. וכן מבואר ברמב"ם בהלכות ציצית הנ"ל (פ"ב הלכה א) ובהלכות כלי המקדש (פ"ח הלכה יג): "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול...".

בעניין זה יש לדון בדברי הירושלמי (כלאים פ"ט ה"א): "מנין שהן (-בגדי כהונה) מותרים בכלאים? שנאמר: 'ואת המצנפת שש... ואת האבנט שש משזר תכלת וארגמן ותולעת שני'... – מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים". דמשמע, לכאורה, שדורשים בהיקש שכל המינים יש בהם רוח חיים. ואמנם ב"פני משה" שם פירש בעניין אחר: "מה שני תולעת – מילתא אחרייתא היא, ודריש שני תולעת דכתיב בבגדי כהונה, ופירושו שהצמר הוא צבוע בדם התולעת, וקאמר דהוא הדין בכל דבר שבא מרוח חיים וצבעו אדום כמהתולעת", אך הוא דוחק, דאין זה מתקשר לעניין הקודם. וגם, איך אפשר להכשיר בצבע מדבר אחר, כשכתוב מפורש בפסוק "שני תולעת".

והנראה בפירוש הירושלמי, דשם שאלו מניין שבגדי כהונה מותרים בכלאים, והביאו פסוק: "ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני" (שמות לט, כח), והוכיחו דשש הוא פשתן¹⁰, ואחר כך הוכיחו דתולעת שני צובעים בצמר הבא מבעל-חיים, והוא אומרם: "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים...". אמנם הירושלמי כיוון לחוט ולא לצבע, אך אם נשלים את הדרשה גם לגבי הצבע, כיון שאין היקש לחצאין, יוצא לנו מזה, אגב גררא, שגם תכלת היא צבע שבא מדבר שיש בו רוח חיים¹¹. אך בבבלי (יבמות ד ע"ב) דורשים דתכלת הוא צמר ממקור אחר: "וממאי דתכלת עמרא הוא? מדשש כיתנא, תכלת עמרא הוא", ועיין שם ברש"י.

10 עיין שם בירושלמי, בדברים שדילגנו עליהם כאן.

11 כעין זאת פירש ר"ש סירליאו בביאורו לירושלמי. וראה בפירוש מהר"א פולדא, הסובר כנראה שזו מילה אחרית, אך לדעתו הלימוד הוא שמתולעת שני נלמד שהתכלת אף היא מצבע של בעל חיים. ואם כן, גם לדרך זו יש ראייה מהירושלמי שצריך דם של בעל חיים.

וביראים (סימן תא [יז]) כתב: "ומנלך דצבוע בדם חלזון הוי סברא הוא שהרי ציצית לזכרון המצוות נצטוו, דכתיב 'וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה'", הלכך יש לנו לומר שהצבע זכרון היוצר הוא, ואותו צבע, על ידי דומה לדומה, דומה לכסא הכבוד, כדתניא: היה ר' ינאי אומר מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונים לפי שהתכלת דומה לים...". ואינו מובן, דממה נפשך, אם הוא סבור דגוון הדומה לים אפשרי רק מחלזון, הרי אין צורך בסברה, כי זו התכלת האמורה בפסוק – ואין אחרת, ואם הוא סבור שהוא אפשרי גם מדבר אחר, הרי אין כאן ראייה כלל! ואולי כוונתו דהתכלת צריכה להזכיר לנו את הים לא רק בגוון שלה אלא גם במוצאה, כלומר מדם חלזון. ואולי זו גם כוונת רש"י (חולין פט ע"א ד"ה שהתכלת): "שהתכלת דומה לים, שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים...". עיין שם (ועיין בדברי הגר"א, יהל אור, פינחס רכו ע"ב).

ב. סימניו של החלזון בדברי חז"ל

החלזון הוא בעל־חיים

אחר כל זה נבוא לברר מהו חלזון. החלזון הוא בעל־חיים, מדמחייבים עליו בשבת משום צידה ומשום נטילת נשמה (שבת עה ע"א). ובירושלמי (שבת פ"ז ה"ב):

הצד חלזון ופצעו – אית תניי חייב שתיים, אית תניי תני אינו חייב אלא אחת. מאן דאמר שתיים אחת משום צד ואחת משום נטילת נשמה, מאן דאמר אחת היידא משום נטילת נשמה ולית לה צידה, ואתיא כהיא דאמר רבי אלעזר בי רבי יוסה רבי אבהו ורבי שמעון בן לקיש בשם רבי מאיר: מין חיה טהורה ברא הקב"ה למשה במדבר...

ופירש ב"קרבן העדה" בלשון ראשון:

ולית ליה צידה – דאינו חייב משום צידה ואינה בכלל אבות מלאכות, שלא היתה צידה במשכן כלל, דחלזון לתכלת ודאי לא היה במדבר, שחלזון לא נמצא אלא בארץ ישראל ובחלקו של זבולון,

ותכלת היה להן לישראל ממצרים. ובבהמות דהיינו באילים שהיו צריכין לעורות לא שייך צידה, אלא דבתחשים איכא למימר דהיתה צידה.

ואתיא כההיא דאר"א וכו' מין חיה טהורה ברא הקב"ה למשה וכו' – אם כן בה ודאי לא שייך צידה, כיון דלא נבראת אלא למשה לבדו ובאתה אליו הלכך לית ליה צידה.

וקשה, דפשוט הוא בירושלמי שצדו חלזון במלאכת המשכן, דאיתא שם (פ"א ה"ג): "חזקיה אמר ההורג כינה בשבת כהורג גמל... א"ר שמעון בן חלפתא ולא מחלזון שמענו...". וגם קשה להסביר שאין צידה כלל בשבת, שהרי משנה ערוכה היא בלי שום חולק. אלא, הנכון הוא כלשון האחר בקרבן העדה (על אתר): "ולית לה צידה – משום צידה אינו חייב", אבל הייתה צידה בחיה שברא הקב"ה למשה, עיין שם. וכן הוא לשון התוספות (שבת עה ע"א ד"ה הצד חלזון): "דבירושלמי משמע דצד חלזון לא מיחייב משום צידה". ומתוך זה שיש דעה שאין מלאכת צידה בחלזון, מסתבר שהוא קצת ניצוד ועומד.

החלזון שוכן בים

מקום משכנו של החלזון הוא ים, כמו שכתוב בספרי (וזאת הברכה):

ד"א: "כי שפע ימים יינקו" זו ימה של יפו¹² שגנוזו לצדיקים לעתיד לבוא...

אמר ר' יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד ושאלתיו בשלום. אמרתי לו: פרנסתך במה? הוא אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: ומי מצוי? אמר לי: השמים מקום בים שמוטל בהרים...¹³

12 נ"א: חיפה.

13 ואף שהגר"א בהגהותיו מוחק "בים", משמע כן גם מתוך ההקשר (שהרי הסיפור על החלזון מובא כדי לפרש את "כי שפע ימים יינקו") וכן מן ההמשך שם: "ששבטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו: רבונו של עולם לאחיי נתת ארצות ולי נתת ימים, לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון".

וכן משמע במנחות (מד ע"א): "ת"ר חלזון זהו – גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג...". כלומר שהוא חי בים, כמו שכנראה פירש הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב הלכה ב): "ואחר כך מביאין דם חלזון, והוא דג...".

וגם אם נפרש ד"ברייתו" כוונתו 'תבנית דיוקנו' או 'צורתו', כמו שפירשו רש"י ורבנו גרשום (על אתר), פירוש הדברים – שיש לחלזון דרכי הדגים באיזה עניין, שהרי אין צורה מיוחדת לדגים. וכן משמעות האמור בברייתא שם: "ועולה אחד לשבעים שנה", שעולה מן הים, כמו שפירש רש"י בחולין (פט ע"א ד"ה שהתכלת דומה לים) וכן בסנהדרין (צא ע"א ד"ה חלזון).¹⁴ וכן כתבו הראשונים בהרבה מקומות דמשכנו של החלזון בים.

החלזון מצוי בים התיכון

החלזון מצוי בים התיכון, כמו שכתוב בגמ' שבת כו ע"א: "יובים אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה". וכן הוא בפספרי הנ"ל, וכן בתרגום המיוחס ליונתן לדברים לג, יט, וכן כתב הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב הלכה ב): "ובים המלח הוא מצוי".¹⁵ ובספר הזוהר ("כ"ב קמט ע"ב ועוד) כתוב דחלזון עולה מים כנרת, ובנצוצי אורות (על אתר) הביא לתרץ בשם הרמ"ק, שהזוהר מדבר בים כנרת של מעלה, עיין שם.

חלזון של הרים

מצד שני מצינו בגמ' (סנהדרין צא ע"א) שאפשר למצוא חלזון בהרים: "עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות". ונחלקו המפרשים אם מדובר על אותו מין חלזון שבים או על מין חלזון אחר. רש"י שם כתב: "חלזון – תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת, ולתחלה אינו נראה בכל ההר אלא חלזון אחד". אבל ביד

14 ורש"י במנחות כתב: 'עולה מן הארץ', ואולי יש לגרוס על הארץ, וכמו שכתב רש"י במגילה (ו ע"א ד"ה ע"י חלזון) "חלזון עולה מן הים להרים...".

15 "ים המלח" בלשון הרמב"ם הוא "הים התיכון" בלשון ימינו, עיין פירוש המשנה לר"מ מסכת כלים פט"ו מ"א, ועוד.

רמ"ה חלק עליו, וכתב: "דמסתברא האי חלזון לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא מכמה אנפי, חדא דהאיך בהר מאי בעי, וכי תימא דסליק בענני במטרא ונחות אטורא, אי הכי מאי קאמר ליה למחר נתמלא כל ההר כולו חלזונות, ודילמא הנך כולהו מימא אתו ולא מהאיך קמא איברו? ותו היכי מייתי ליה ראיא ממי דלא נפיק אלא משבעים שנה לשבעים שנה... אלא מסתברא דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא, אלא מינא אחרינא דמיברי מעפרא וממיא ומקריא בלשון ערבי חלזום". וכן משמע בערוך, שחילק 'חלזון' לשני ערכים, ובאחד מביא גמ' דידן ובשני את שאר דברי הגמ' על חלזון.

החלזון הוא בעל נרתיק

איתא במדרש¹⁶:

מהו "לא בלו שלמותיכם מעליכם"? ... אמר לו: ולא היו גדילין והיו הבגדים קטנים להם? אמר לו: אל תתמה על זו, החלזון הזה כשגדל, מלבשו¹⁷ גדל עמו...

והואיל והגענו לדבר זה, נוכל אולי לבאר ביתר ביאור את דברי הגמ' בשבת (ע"א):

ת"ר הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת. רבי יהודה אומר חייב שתיים. שהיה ר' יהודה אומר פציעה בכלל דישה. אמרו לו אין פציעה בכלל דישה.

אמר רבא מאי טעמא דרבנן? קסברי אין דישה אלא לגדולי קרקע. וליחייב נמי משום נטילת נשמה! ... רבא אמר אפילו תימא שפצעו חי מתעסק הוא אצל נטילת נשמה. והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו מודה רבי שמעון בפסיק רישא ולא ימות! שאני הכא דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה.

16 דברים רבה פרשה ז, יא ועוד, והערוך בערך חלזון מביאו בשם פסיקתא.

17 ג"א: נרתיקו.

והנה צריך להבין מהו לשון פציעה, ומה שייכות יש כאן למלאכת דש, וגם למה הפוצע מוגדר רק מתעסק אצל נטילת נשמה. אך לפי הנ"ל אפשר להסביר שמדובר כאן בפציעת הנרתיק הקשה שיש לחלזון, שבלשון חז"ל שייך בזה לשון פציעה, כמו באגוזים, וזה דומה מאוד לדש, ומובן יותר שזה רק מתעסק אצל נטילת נשמה. עיין עוד במפרשים.

סימני החלזון בברייתא במנחות

כבר הזכרנו לעיל את הברייתא במנחות, שבה נמצאו לכאורה סימנים לחלזון שבדמו צבעו תכלת (מנחות מד ע"א):

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים.

מה ניתן ללמוד מהסימנים הנזכרים בברייתא?

יש בדברי חז"ל דברים הנאמרים על דרך האגדה, שהם כחידה שאי אפשר לעמוד עליהם, אלא אם כן מבינים את התכלית הנרמזת בתוכם. וכבר העירונו על כך רבותינו המפרשים הראשונים. ואעתיק פה מדברי הרמח"ל ב"מאמר על ההגדות" (=אגדות חז"ל) שדבריו קולעים אל הנקודה:

אך הדרכים אשר העלימו בם את דבריהם שונים הם.

הא' הוא דרך ההשאלות והמשלים. והם הדרכים ההלציים הידועים אצל בעלי המליצה, אשר על יסוד הדמיון והמשל ייחסו מקרים ופעולות למי שאין המקרים ההם או הפעולות ההן נכונים לו כלל. הב' הוא דרך העלם. והיינו שיעלימו תנאי הענין ולא יבארום ויאמרו מאמר מוחלט, ואין אמיתת המאמר ההוא אלא בגבול, דהיינו לפי בחינה אחת או לפי זמן אחד או לפי נושא או מקום אחד. ומי שיקח המאמר ההוא כולל ומוחלט יכשל וישתבש. וכבר מאמרים רבים יראו כסותרים זה את זה יען לא פורשו תנאיהם והיודע כל דבר בגבולו ימצאם אמתיים ובלי סתירה כלל...

עוד צריך שתדע שדברים רבים מעיקרי הסודות ירמזום חז"ל בעניינים מן הטבע או התכונות, וישתמשו מן הלימודים שהיו מלמדים בדורות ההם אנשי החכמה הטבעית והתכונה. ואמנם אין העיקר להם העניין ההוא הטבעי או התכוני, אלא הסוד שרצו לרמוז בזה, ועל כן לא יוסיף ולא יגרע על אמיתת העניין הנרמז היות הלבוש המשליי ההוא אשר הלבשוהו אמיתי או לא, כי הכוונה היתה להלביש הסוד ההוא במה שהיה מפורסם בדורות ההם בין החכמים... ומי שלא יכיר הדרך הזה אי אפשר לו מעולם לעמוד על דעתם ז"ל כלל ועיקר.

דברים אלה חשובים מאוד לענייננו, שהרי קשה לעמוד על כוונת חז"ל באומרם דהוא עולה אחד לשבעים שנה – אם כוונתם שאינו מצוי, או כוונה אחרת יש להם בזה. ובוודאי אין לרדוף אחר שבעים שנה ממש, או קרוב לזה, דהגע עצמך, הרי מצאנו להם מאמרים בהם יזכירו עניין שבעים שנה, כגון: "אפעה לשבעים שנה וכנגדו באילן חרוב. חרוב זה משעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה" (בכורות ח ע"א) ומאמרים נוספים, שאי אפשר לפרשם כפשוטם כלל. וכן אין להכריח מכאן דהיוקר של התכלת תלוי בזה שהחלזון אינו מצוי, כי אולי כיוונו במלה "לפיקך" לקשור ביניהם בנמשל ולא במשל. ואולי כוונתם גם לומר, שהתכלת דמיה יקרים, כי בדמו של חלזון זה צובעים אותה, וחלזון זה ידוע כיקר ערך, או להיפך, כיון שצובעים בו תכלת, והתכלת יקרה בהיותה מבוקשת ביותר, דמיו של חלזון יקרים, ו"עולה אחד לשבעים שנה" – דבר בפני עצמו הוא (וזה נראה לי עיקר).

כמו כן, קשה לדעת מה כיוונו לומר ב"גופו דומה לים", ואין הבנה ברורה שנוכל להשתמש בה כבסיס לחיפוש אחר החלזון הזה. כללו של דבר, לא ניקח את הברייתא, לפי סברתנו בה, כיסוד לסימני החלזון, אלא להיפך, אחר שנמצא בעז"ה את החלזון בדרכי החקירה ההגיונית, אולי נזכה להשכיל דבר בדברי הברייתא.

ג. החלזון של חז"ל הוא החלזון של ימינו

והנה אחר כל הדברים האלה יוצא שהחלזון הוא מין בעל-חיים, הנמצא בים ונמצא ביבשה, והוא בעל נרתיק. ואין בכל בעל-החיים מתאימים לסימנים אלה רק הצב הימי, שיש לו נרתיק הגדל עמו, והוא עולה ליבשה להטיל את ביציו, או המין הנקרא בלשון ימינו 'חלזון'¹⁸, והדומים לו¹⁹, שיש מהם החיים בים ויש מהם החיים ביבשה²⁰. וממה שנאמר בגמ' הנ"ל (סנהדרין צא ע"א) שהחלזונות מופיעים לרוב אחר ירדת הגשם מוכרחים אנו לבחור באפשרות השנייה, שהחלזון של חז"ל הוא החלזון שבלשוננו, כמו שידועה היטב התופעה שאחרי הקיץ החם והיבש בארץ ישראל שבו נופלים החלזונות לתרדמה, אחרי הגשם הראשון מופיעים הם על פני האדמה לרוב. וגם על הפסוק (דברים כח, מב): "כל עצץ... יירש הצלצל", מתרגם תרגום יונתן: 'חלזונא', והחלזונות ידועים כאחד המזיקים לחקלאות.

וכן היה ידוע אצל הראשונים, כמו שרואים בפירוש המשניות לרמב"ם (כלים פי"ב מ"א)²¹:

חלזון – והוא כעין צדף עשוי מברזל נועלין בו את הדלתות ואותו הצדף הוא הצדף של בעל-החיים הימי הנקרא חלזון.

וכן בפירוש המיוחס לראב"ד על ספר היצירה (הקדמה, נתיב ח):

כי הנה החלזון אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנוועע אינו מחליף מקומו, כי הוא נועץ ותקוע בארץ.

18. Gastropoda

19. Amphineura, Bivalvia, Scaphopoda

20. וכן במים מתוקים.

21. בתרגום הרב קאפה. ובמקור הערבי: "חלזון – והי שכל צדפה מן חדיד תגלק בה אל בואב ותלך אל צדפה הי צדפת אל חיואן אל בחרי אל מסמא חלזון".

וכן כתב בערוך²²:

חלזון בטבעת. פרק י"ב בכלים: או שקשר חלזון בראשה טמאה, פירו' זה צורתו.

כת"י פארמא 3011

כת"י הספריה הלאומית,
פריז heb. 1218

ונקראת חלזון כמין חלזון שהוא מוקף.

ואמנם בדפוסים השמיטו את הציור, אך בכתבי יד אחדים הוא נשאר, ומתוכם ברור שכוונתו לטבעת העשויה בסליל כצורת חלזון של ימינו.

וכן כתב רש"י (ע"ז כח ע"ב ד"ה משקדי חלזוני):
לימץ בלע"ז מין חלזון.

וכוונתו לצרפתית Limaz, שזהו חלזון של ימינו²³ (ובסנהדרין צא ע"א ד"ה חלזון כתב: "תולעת"). וכן הוא בלשונות הערבית והסורית, וכמו שהזכיר ביד רמ"ה לסנהדרין (צא ע"א) הנ"ל. ועיין בפירוש המיוחד לר"ן על המשנה בשבת קז ע"א.²⁴

ד. זיהוי מין החלזון בשלוש דרכים

עתה נשאר לנו לחקור ולברר בדמו של איזה מין ממיני החלזונות הנמצאים בים התיכון צבעו את התכלת לציצית.
ניתן לחלק את כל דרכי זיהוי התכלת המקורית לשלושה סוגים:

22 ערך חלזון, הבאתי כאן נוסח כה"י.

23 על פי הספר לועזות של רש"י.

24 ויש להעיר, כי הדברים המובאים עד כה מבטלים לגמרי את השערתו של האדמו"ר מרדזין שהחלזון הוא דיוגן.

א. זיהוי החלזון לפי סימנים. ב. זיהוי התעשייה לפי מידע היסטורי²⁵. ג. זיהוי לשוני לפי מקורות טקסטואליים.

הקדמות לזיהוי החלזון על פי סימנים

בכל זיהוי על פי סימנים צריך שימולאו מספר תנאים:

- א. קבוצת המועמדים לזיהוי צריכה להיות שלמה.
 - ב. יש לבדוק את כל המועמדים ולבחור מתוכם את המתאימים לסימני הזיהוי.
 - ג. סימני הזיהוי חדרמשמעיים ואינם משתנים או יחסיים.
- לדוגמה: בבואנו לזהות בחור מסוים מתוך הישיבה על פי תיאור שקיבלנו, עלינו לוודא שלפנינו כל הבחורים, לבחון את התאמת התיאור לכל אחד ואחד, ורק אם אחד מתוכם בלבד מתאים לתיאור, נוכל לקבוע בוודאות שזהו הבחור המבוקש. כמו כן, "רזה" או "שמן" – אינם תיאורים קבילים, כי הם יחסיים ועשויים להשתנות.

על כן, כל הניגש למלאכת זיהוי החלזון על פי סימנים ממקורות חז"ל חייב להניח שתי הנחות יסוד: א. שידועים לנו כל המינים; ב. שלא נעלמו מינים מסוימים שהיו בעבר. רק אחר כך אפשר (וחובה) לעבור על כל המינים הידועים ולבחור במתאים ביותר. מי שאינו דורך בדרך זאת, אלא לוקח מין מסוים וחושב אותו למתאים בלא לעבור על כל המינים האחרים – טועה טעות חמורה בדרכי ההיגיון.

והנה ההנחה השנייה – שלא נעלמו מינים מסוימים מאז הזמן שבו צבעו תכלת עד עתה (תקופה של אלף וחמש מאות שנה, בערך) – לפי דעת המומחים, היא אמיתית²⁶. הסיבה לכך היא שלא חלו שינויי טבע מהותיים באזור הים התיכון במשך תקופה זו, וגם לא הייתה הכחדה מכוונת של החלזונות בידי האדם. לכן,

25 יש להעיר, כי הרב יצחק אייזיק הרצוג התחבט בין שתי דרכי זיהוי הראשונות, כי הן נראו לו סותרות זו את זו – הראשונה, כלומר זיהוי החלזון, הביאתו לזיהוי ה"ניסנה", והשנייה, כלומר זיהוי התעשייה – לזיהוי ה"ארגמון". להלן נראה, שאין הדבר כן, ושתי הדרכים מובילות לאותו הזיהוי.

26 מפי ד"ר א' ברש מאוני' ת"א.

על פי דרכי הטבע, לא תיתכן היעלמות של מין מסוים ממיני החלזונות, אלא אם כן זה קרה באופן נסי (על גניזת החלזון הנזכרת במדרש נדבר לקמן).
 ובאשר להנחה הראשונה – לכאורה ממבט ראשון נראה, שאי אפשר להיות בטוחים בכך שאנו מכירים כיום את כל המינים המצויים בחופי הים התיכון, כי איך נדע אם לא ימצאו עוד מינים חדשים בעתיד. אך במבט שני נראה, שאין הדבר כך. כי זה עשרות שנים עורכים מומחים חיפוש מתמיד אחר חלזונות לאורך חופי הים התיכון, וכבר הודפסו כמה רשימות של כל המינים שנמצאו.²⁷
 טענת המומחים²⁸ היא, שבחיפושים הנערכים בשנים האחרונות אין מתגלים אלא מספר מועט של מינים חדשים, וגם מינים אלה, או שהם מזעריים מאוד, שבקושי ניתנים לראיית העין, או שהם מינים בודדים, שבדרך כלל הם תושבים זרים באזור, המובאים על ידי זרמי הים, שאינם נקלטים ומתרבים במקום. אם כן, ניתן לסכם בביטוי, שזה תקופה ארוכה, מאז שהחלו החיפושים הקבועים אחר בעלי־החיים באזור חוף הים התיכון, לא נמצאו מיני חלזונות חדשים בכמות המתאימה לצביעה.²⁹

היוצא מבריקת כל החלזונות בים התיכון

מאחר ששתי ההנחות נמצאו אמיתיות, אפשר לבוא ולברוק את כל המינים הידועים, לדחות את אלה שאינם מתאימים לסימנים ההכרחיים שבידינו, ולקרב את אלה המתאימים לכך.

כפי שהראינו לעיל (סעיף ב), הסימנים הברורים וההכרחיים הם: א. החלזון הוא בעל־חיים. ב. מצוי בים התיכון. ג. מצוי מסוגו ביבשה. ד. בעל נרתיק

27 המסכם שבהם הוא: Annotated List of the Mediterranean Mollusca of Israel and Sinai, Al. Barash.

28 מפי מר' ה' מיניס מהאוני' העברית.

29 האדמו"ר מרדוין הלך בדרך זו של זיהוי החלזון לפי סימנים המוזכרים במקורות. אך בזמנו לא הייתה רשימה שלמה של בעלי־חיים של הים התיכון, וממילא לא נעשתה על ידו סקירת כל המועמדים לזיהוי. מלבד זאת, כמעט כל י"א הסימנים שהעלה האדמו"ר מן המקורות מצויים גם אצל בעלי־חיים אחרים, ואינם מיוחדים למין שלמסקנתו הוא חלזון התכלת – "דיונון הרוקחים".

(ובסעיף ג הראינו כי זהו בעליהחיים המכונה גם בימינו חלזון). ונוסף על כך הסימן ההכרחי: ה. אפשר להשתמש בו לצביעה³⁰.

והנה יש לחקור, למה כיוונו חז"ל בברייתא במנחות (מד ע"א) במילים "ובדמו צובעין תכלת" – האם הם כיוונו לדם חיות או להפרשה אחרת? ואמנם ידוע, שדם חיות של החלזונות שונה בהרכבו מדם חיות של רוב שאר בעליהחיים, ויש להם בהרכב דמם נחושת במקום ברזל, וכתוצאה מכך במקום הצבע האדום, שהוא צבע דמם של רוב בעליהחיים, צבע דמם הוא כחול (אך לרוב גם שקוף). אלא שלדעת המומחים אין אפשרות לצבוע בדם חיות. אשר לשאר ההפרשות, הנה בין החלזונות הנמצאים בים התיכון באזור ארץ ישראל ידועות חמש משפחות של חלזונות שיש להם הפרשה בעלת צבע. שתיים מהן – הסולמיות³¹ והמצנפות³² – נמצאות בעומק רב ולא ניתנות לשימוש של האדם. המינים ממשפחת הסגוליות³³ – שהרב י"א הרצוג ביקש לזהות מין אחד³⁴ מהמשפחה הזאת עם חלזון התכלת – נמצאים בלב ים, רחוק מן החוף, צפים על פני המים, ולעיתים רחוקות ולא באופן קבוע, מובאים על ידי הזרמים אל החוף, וקצת קשה לעלות על הדעת שהם היו בשימוש של האדם. מצד שני, הם מתאימים יותר לדברי הברייתא: "ועולה אחד לשבעים שנה". אך, מינים אלו נרחים לחלוטין מדברי הספרי (וזאת הברכה) ה"ל: "... ומי מצוי? אמר לי: השמים מקום בים שמוטל בהרים...", מה שאין כן המינים האלו, הם צפים על פני המים, וגלי הים מביאים אותם לחוף, ויש להם סיכוי שווה להימצא בכל מקום בחוף, ואין הימצאותם גדולה

30 האדמו"ר מרדזין העלה, כאמור, י"א סימנים לזיהוי החלזון, אך הרבה מהסימנים שהעלה אינם חד-משמעיים. לדוגמה: הסימן השישי "שלחלזון יש פתילים הדומים ליתדות כפופות" – הבנוי על דברי המשנה במסכת כלים (פי"ב מ"א): "שלשלת שקשר חלזון בראשה טמאה" – איננו חד-משמעי, כי אין אנו יודעים בדיוק על שם מה נקרא החפץ הזה, המחובר לשלשלת, בשם חלזון, ונאמרו בזה פירושים שונים (וגם אם נקבל שמדובר בפתילים, הרי הם מצויים אצל בעליהחיים אחרים, כאמור בהערה הקודמת).

.Scalidae 31

.Mitridae 32

.Janthinidae 33

.Janthina janthina 34

יותר במקום מסוים. החלזונות משתי המשפחות האחרונות – הארגמונים³⁵ וארנבי הים³⁶ – מצויים בקרבת החוף בזמנים מסוימים וניתנים לשימוש של האדם. כאשר לאפשרות הצביעה בהפרשותיהם, ארנבי הים והסגוליות, לדעת המומחים אינם ראויים לצביעה³⁷, ורק מיני הארגמונים ראויים לצביעה, וגם ידוע ומפורסם מאוד מספרי היוונים והרומאים³⁸ שצבעו בהם בימי חז"ל לרוב. אם כן, יוצא לנו בדרך זו שהחלזון שבו צבעו תכלת הוא ממיני הארגמונים. לפי זיהוי זה מובן גם פירוש אומרם שהצביעה נעשית ב"דם חלזון" (מנחות מב ע"ב; וכן בברייתא מד ע"ב). הרי יש לתמוה איך קראו להפרשה מסוימת של חלזון – 'דם', כי בדם חיות לא ניתן לצבוע כנ"ל, אך בחלזון זה להפרשה יש גוון דמוי דם, עד שהקדמונים שייכו אותה לדם. וכן כתב על חלזון זה יוסף בן מתתיהו³⁹, שצובעים ב'דמו' את צבע הארגמן, כי מחלזון זה הפיקו גם את צבע הארגמן (ורק לאחר ההרתחה עם תוספת סממנים מתקבל ממנו צבע התכלת).

זיהוי התעשייה – הוכחות מידיעות על ימי קדם

בדרך זיהוי זו מדלגים על בעיית זיהוי החלזון, וניגשים ישר לזיהוי תעשיית התכלת. כך אין אנו נזקקים להנחות הנ"ל. ההנחה האחת והיחידה העומדת ביסוד דרך הזיהוי הזו, היא שלתכלת אמור להיות זכר במקורות הידע על העולם העתיק, שכן התכלת הייתה אחת מחומרי היוקרה של העולם העתיק ופרסומה היה רב⁴⁰.

35. Muricidae.

36. Aplysia.

37 על הראשון שמעתי מפי ד"ר י' אחיטוב מאוני' בר אילן המומחה לחלזונות אלה, שיש רק מין אחד מן המשפחה הזאת המפריש צבע וגם מצוי בקרבת החוף ושמו *Aplysia fasciata* – ארנב ים מפוספס, וינקלר ב-Pacific Science, כרך 13, 1959, עמ' 357-361 כותב שהצבע אינו ראוי לצביעה, ועל המין האחרון – מפי פרופ' א' אלסנר ממכללת שנקר בר"ג ומפי ד"ר י' זיידרמן ממכון הסיבים בירושלים (וראה גם להלן עמ' 40).

38 ראה בהערה הבאה.

39 קדמוניות היהודים, ספר ג, ז, וכן הוא ביוספון.

40 דבר זה עולה בבירור ממקורות חז"ל – עיין מנחות מג ע"ב: "גדול עונשו של לבן וכו'"; האגדות על קורח בסנהדרין קי ע"א ובמדרש משלי פר' יא; ספרי פר' וזאת הברכה ס' שנד; הערוך ערך תכלת; רש"י שבת כו ע"א ד"ה וליוגבים; פי' הרמב"ן לשמות כח, ב.

יש שני סוגים של מקורות מידע שעל פיהם נוכל לדעת מהו החלוזן שבו צבעו תכלת בימי קדם. האחד הוא ספריהם של יוונים ורומאים מתקופת חז"ל, אשר שמו לעצמם מטרה לתאר את כל הטבע שהיה ידוע באותם ימים, ואת השימושים הרבים אשר האדם עשה בו על פני האדמה. והנה, בכל המקורות העתיקים, המפרטים בפירוט רב את חומרי הגלם ואת התעשייה של העבר, אין אנו מוצאים חומר צבע, שהופק מבעל-חיים ימי, אלא אחד בלבד – הצבע המופק מחלוזן ה"פורפורה"⁴¹. כל התיאורים של הצביעה שנעשתה על חוף ארץ ישראל הם במיני הארגמונים, ואף לא אחד מהם הזכיר מין אחר. קשה מאוד לטעון שנעלם מהם מין אחר אשר צבעו בו באותם הימים, במיוחד משום שגם מדברי חז"ל

41 מעידים על כך במיוחד קטעים בכתבי אריסטו (*Historia Animalium*, Aristotle), ספר V, סע' XV), פליניוס (*Natural History*, Pliny), ספר IX, סע' LII ואילך) וויטרוביוס (*On Architecture*, Vitrobius), ספר VII, סע' 13 – ראה תרגומו לעברית בידי ד"ר רוני רייך, בתוך "צבע מן הטבע" [הוצאת מוזיאון ארץ-ישראל, תל אביב 1993]:

אריסטו (322-384 לפני הספירה) – אחד מגדולי הפילוסופים וחוקרי הטבע ביוון. בין יתר החכמות עסק בביולוגיה, וכתב את ספרו "תולדות בעלי החיים". בספריו יש סקירה מקפת של כל ממלכת החי. בקיאותו המיוחדת במתרחש בחייהם הייתה תוצאה משיבתו הממושכת באי לסבוס. במחקריו הביולוגיים הסתייע אריסטו גם בסיפורי דייגים, מלחים, נוסעים, ציידים, איכרים ורועי צאן. הוא אף זכה לתואר "אבי הזואולוגיה". כמו כן חיבר ספר מיוחד על הצבעים.

פליניוס הזקן (23-79 לספירה) – סופר רומאי. מחברה של האנציקלופדיה הריאלית המקיפה ביותר של העולם העתיק. ספרו, אוצר לא אכזב של ידיעות טכניות, גיאוגרפיות, אמנותיות ואחרות של העולם הקלסי. פליניאוס מסר מידע רב על ארץ ישראל. הוא ידע לפרט את מיני התמרים שארץ יהודה נשתבחה בהם, המוזכרים גם במשנה (עבודה זרה פ"א מ"ה), והקדיש פרק גדול לתיאור האפרסמון הגדל בעין גדי. תיאורים אלה ורבים כמותם על נופה וטבעה של ארץ יהודה יש בהם כדי לחזק את הדעה שפליניאוס שהה בארץ ונתרשם ממנה באופן בלתי אמצעי. בספרו לא נתכוון אלא למסור חומר שליטת מתוך 2,000 ספרים של 2,000 מחברים. באמצעות ששה-עשר ספרי הבוטניקה וארבעה ספרי הזואולוגיה שלו נשתמר עיקר ידיעת הטבע של העולם העתיק.

ויטרוביוס פוליו (המאה הראשונה לפני הספירה) – אדריכל רומי. חשיבותו הגדולה בספרו על האדריכלות. מבוסס על ניסיונו ועל הספרים שכתבו מחברים יוונים הלניסטיים. מקור עיקרי לידיעת האדריכלות והאומנויות הרומיות, ולידיעת בניין הערים, המדע השימושי והטכניקה של העולם העתיק. פרקים מיוחדים מספרו זה הוקדשו לסקירת חומרי הצבע.

נראה קצת שהחלזון היה מפורסם מאוד אצל הבריות בעולם. כמו שאמרו במדרש (בראשית רבה פרשה צא, יא): "קחו מזמרת הארץ בכליכם – ... דברים שהן מזמרין בעולם: חלזון...".

מקור המידע הנוסף, המעיד על צביעה רק במין זה, הם החפירות הרבות שנעשו לאורך החוף הישראלי של הים התיכון, מקום ייצור התכלת, כפי שמעידים חז"ל. שרידי צבע שנתגלו בבתי הצביעה שנמצאו, והקונכיית השבורות, שנערמו לצדיהם, מעידים על השימוש בחלזון זה בלבד⁴². כך מלמדות גם חפירות שבהן מצאו בגדים צבועים, ואלה נבדקו על ידי מומחים. עוד יש להוסיף ראייה, שזה ידוע היום מספרים⁴³ ומחפירות⁴⁴, שבחלזון הארגמון צבעו צמר גם בגוון תכלת ממש. ומוכח מהגמ' שלא היה תחליף לתכלת

42 **תל עכו** (מאות י"ג-י"ב לפנה"ס) – שברי קונכיית הארגמון, קנקן עם עקבות נזילה של צבע, שרידי תנורים. בקרבת המקום נמצא חרס שעליו שרידי צבע ובצידו החיצוני שרידי פיה.

תל כיסאן (מאה י"א לפנה"ס) – כלי חרס גדול ובתוכו שרידי פס צבע, ובמקביל מבחוץ כתמי פיה. בקרבתו כמות גדולה של שרידי קונכיית.

תל שקמונה (תקופת הברזל ב') – חרסים עם שרידי צבע ושברי קונכיית. מעניין במיוחד כלי גדול שבחלקו העליון מבפנים פס צבע.

תל מור (התקופה ההלניסטית) – באר ובה קונכיית ארגמון רבות, ולידה מתקן המורכב משתי בריכות מטווחות.

תל דור (מאה ו' לפנה"ס) – כמויות גדולות של קונכיית מרוסקות. מעניין במיוחד מתקן הכולל בור, ובו פסולת קונכיית, תעלה ובור ספיגה. בתעלה ובבור נמצאו משקעים של סיד מעורב בצבע ארגמן.

תל כברי (מאה ז' לפנה"ס) – שברי כלי חרס מוכתמים בצבע סגול. במקומות נוספים נמצאו שברי קונכיית בלבד

סקירה על החפירות, ראה בספרו של ר' מנחם בורשטיין, התכלת, עמ' 257-292.

43 עיין במאמר של ג' בריג'מאן, בתוך The Royal Purple And Biblical Blue, עמ' 159-165.

44 עיין במאמר של א' שפר, אריגי עיין בוקק, בתוך: ארץ ישראל, כרך יט, עמ' 160-169 (פרופ' צבי קורן מערער על תוצאות הבדיקה שנעשתה בפיסת האריג הכחול הנמצא על ידי שפר. אך כיום ישנם ממצאים חדשים המאשרים כי בזמן העתיק צבעו צמר בגוון התכלת גם בחלזון הארגמון. ראה מאמרו של ד"ר ברוך סטרמן, הרב הרצוג והחיפוש אחר התכלת, בתוך: משואה ליצחק, חלק שני עמ' 38, וראה גם: New York Times, WORLD |February 28, 2011, Memo From Ramat Gan: Rediscovered, Ancient Color Is Reclaiming Israeli (Interest, D. KRAFT.

הכשרה אלא קלא אילן. ואם כן, צבע שאינו קלא אילן וגונו שווה לו, הוא הוא התכלת הכשרה⁴⁵.

על כל פנים, מקור המידע הראשון חזק ביותר, כי זו עדותם של אנשים מאותה תקופה, שהתכוונו לאסוף ולכלול בספריהם את כל שנעשה באותם הימים⁴⁶. ועוד יש להוכיח, כי בדברי חז"ל מוזכר בכל מקום חלזון, שצדו אותו על חוף הים התיכון, והתפרנסו בו, וכולם בלשון סתמית. וזה פשוט וברור שחלזון הארגמון היה מפורסם מאוד באותם הימים בתעשיית הצבע, ואם לצביעת תכלת שימש חלזון אחר, איך ייתכן להזכיר בלשון סתמית כשמספרים על חלזון, שהשתמשו בו בחופו של זבולון, ושזבולון זכה לים הנותן לו את החלזון הידוע, כשכל זה מכוון לחלזון התכלת, כפי המבואר בלשון הספרי (וזאת הברכה) הנ"ל: "כי שפע ימים יינקו" זו ימה של יפו⁴⁷... אמר ר' יוסי... אמרתי לו: פרנסתך במה? הוא אמר לי: מחלזון...

"ושפוני טמוני חול" – שפוני זו חלזון... לפי ששטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו: רבנו של עולם... לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון. אמר לו לסוף שאני מצריכם לידך על ידי חלזון זה....

והא דמדובר על החלזון של התכלת, משמע מהמשפט "שאני מצריכם לידך", כלומר על ידי מצות ציצית (וקשה לפרש שהכוונה לבית המקדש והכוונה לארגמן שנצרך לבית המקדש שגם אותו הפיקו, כידוע, מחלזון הארגמון, כי זה

45 וזו לשון הגמ' (מנחות מג ע"א): "מר ממשכי אייתי תכלתא... בדקוה בדרב יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזותיה, בדרב אדא ואישתנאי למעליותא. סבר למיפסלה. אמר להו רב אחאי: אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא אלא..." (וזה מדוקדק מעוד מקומות).

46 גם האדמו"ר מרדזין היה בטוח שהתכלת הייתה בשימוש אצל קיסרי רומא ומתוארת בספריהם, כמבואר למעייין בספריו, אלא, שהוטעה לחשוב שה"דיונון" הוא המקור לצבע המהולל. עתה, משהוברר מעל לכל ספק שה"דיונון" לא היה בשימוש אצלם כלל, וה"ארגמון" הוא המקור לתעשיית הצבע המלכותי, יש להניח שלו חי האדמו"ר מרדזין בדורנו, היה סומך בשתי ידיו על ה"ארגמון".

לא נקרא 'מצריכם לידך'. והלשון במסכת מגילה (ו ע"א): "כולן צריכין לך ע"י חלזון".

וכן מבואר בתרגום יונתן על הפסוק (דברים לג, יט): "ארום על ספר ימא רבא שרן ויתפרנקון מן טריתא וחלזונא יאחדון ויצבעון מאדמיה תיכלא לחוטי גוליתהון...".⁴⁸ וכן הבין הערוך שהביא ספרי זה וחלזון של התכלת תחת אותו ערך (חלזון), וכן הבינו הרבה ראשונים. וזאת ראייה שאין עליה תשובה.

זיהוי לשוני – הוכחות מדברי חז"ל והראשונים

ראייה נוספת, שהמין הנ"ל הוא החלזון שבו צבעו את התכלת, היא מדברי הירושלמי שמביא הראב"ה (סי' כה; פי' לברכות ט ע"ב): "וגרסינן בירושלמי בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפינין, והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפירא..."⁴⁸. כי מין החלזון הנ"ל נקרא כפי היוונים "פורפירא", וכן הצבעים היוצאים ממנו נקראים בלשונם כן (ואף שרק צבע מסוים הנוטה לאדום שהפיקו אותו ביותר מהחלזון הנ"ל נשא את השם "פורפירא", גם צבעים אחרים נקראו לפעמים על שם מוצאם). ואף על פי שבירושלמי שלנו קטע זה אינו, לא בדפוסים ולא בכתיבי היד (ולמרבה הצער אין הרבה כתיבי יד של הירושלמי), אנחנו נסמוך על הראב"ה, שכך היתה הגרסא לפניו.⁴⁹

וכן מוכח מפירוש הרמב"ן על התורה (שמות כח, ב) שכן היתה דעתו, שכתב שם להוכיח דתכלת היא דבר יקר ורק מלכים לובשים אותו, מתוך העובדה שבזמנו "לא ירים איש את ידו ללבוש תכלת חוץ ממלך גוים"⁵⁰, וידוע שהוא לבש "פורפירא" (וברור שהרמב"ן לא דיבר רק על הגוון שאין זה מוכיח על היוקר ולא כלום). וכן מוכח מדברי הערוך (ערך תכלת) על המאמר בבראשית רבה (פרשה לז, ח): "חבל ימא תכלתא דבבל", באחד מפירושויו – "מה בגד

48 נדמה, שהראשון שהביא את הראב"ה הוא הרב בצלאל נאור במאמריו על התכלת.

49 יש עשרות קטעים המובאים בראב"ה ובראשונים אחרים שלא נמצאים בירושלמי שלנו. ואולי גם רבנו יונה מכוון לירושלמי הנ"ל, עיין פירושו לברכות ט ע"ב; ד ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה רבי אליעזר.

50 והוא האפיפיור, עיין פירוש הרמב"ן לבראשית יד, א.

תכלת מובחר שבבגדים...", ואין לנו 'מובחר שבבגדים' אלא הפורפירא, וכן דעת הרב בנימין מוספיא⁵¹: "פורפורא – פי' בלשון יוון ורומי בגד תכלת". ועיין בקופת הרוכלים (לבעל תפארת ישראל), כללי בגדי קדש של כהונה⁵². וכן כתב בעל חוות יאיר בפירושו לשולחן ערוך אורח חיים – מקור חיים (מהדורת הרב פינס, תשמ"ב, ח"א עמ' צט).

דור אחד לפני בעל חוות יאיר כתב ר' אברהם הרופא פורטלאונה בספרו שלטי הגבורים (מכון ירושלים תש"ע, עמ' שדמ): "המילה הזאת... רוצה לומר רמש הים הנקרא פורפור"א, והוא החילזון שצובעים בו התכלת". וכנראה שזהו המקום הראשון בספרות התורנית שבו מזוהה בפירוש התכלת ההלכתית כבאה מהחילזון שנקרא פורפורא.

ה. דקדוק נוסף במיני החלזונות

ממין זה – כלומר, ממשפחת הארגמונים בלשון המומחים – יש בחוף ארץ ישראל שלושה סוגים (או מינים, בלשונם), והם: ארגמון קהה קוצים (Trunculariopsis trunculus), ארגמנית אדומת הפה (Thais haemastoma) וארגמון חד קוצים (Murex brandaris), השונים זה מזה במקצת, ובכולם השתמשו בזמן חז"ל לציביעה.

כפי שהערנו לעיל, מסתימת התוספתא (מנחות ט, ו) משמע שאין עדיפות כלשהי לחלזון אחד על משנהו – כולם נכנסים תחת השם 'חלזון' של התוספתא, בכולם נהגו לצבוע, והם כשרים לתכלת. אמנם למעשה רק הראשון מהשלושה הוא המתאים ביותר.

ו. ביאור הסימנים שבכרייתא במנחות

והנה, אחר שהתברר לנו מהו החלזון שבו צבעו תכלת, נוכל לנסות להבין את דברי חז"ל בכרייתא הנ"ל במנחות (מד ע"ב):

51 בעל מוסף הערוך על הערוך, ערך פרפירא.

52 ד"ה והנה בענין חלזון.

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים.

"גופו דומה לים"

בכוונת "גופו דומה לים", נראה דהרמב"ם מפרש לעניין הגוון: "ואח"כ מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין הים..." (הל' ציצית פ"ב הלכה ב), וכן הוא בסמ"ג (הל' ציצית) וכן כתב בספר המנהיג (הל' ציצית). וכן הוא לגרסת מסכת ציצית: "גופו דומה לרקיע". ורש"י (על אתר) סתם את דבריו: "גופו – מראה גופו", וכן הוא בפירושו רבנו גרשום מאור הגולה, ואולי כוונתם גם כן לעניין הגוון.

ברם, החלזון שלנו – אין צבע גופו דומה לים!⁵³ ואפשר לפרש שכוונת "גופו דומה לים" היא שנרתיקו עשוי קמטים קמטים העשויים כגלי הים, ובזה הוא דומה לים עם "המון גליו". או אפשר לפרש שהוא דבוק לקרקעית הים, ואינו ניכר בפני עצמו, והרי הוא כחלק מהים, עד כדי כך שגדלים עליו צמחים ויצורים ים אחרים (בייחוד שהמלה "ים" במקרא מכוונת לקרקעית הים דווקא, כמו בפסוק בישעיהו [יא, כב]: "כמים לים מכסים"). ופירוש זה, המתאים לדברי הפירוש לספר היצירה המיוחס לראב"ד, יותר פשוט בלשון הברייתא, דלפי פירוש הרמב"ם הוי ליה למימר 'צבע גופו דומה לים'.⁵⁴

53 וזו אחת הסיבות העיקריות לטענה שהחלזון שממנו הופקה התכלת אינו ה"ארגמון" אלא ה"נטינה", שצבע קונכיותיו כחול-סגול, כשיטת הרב י"א הרצוג.

54 לביטוי "גופו דומה לים" ישנו הסבר נוסף, שהוזכר כנראה לראשונה במאמרם של ד"ר ישראל זיידרמן וד"ר אהוד שנייר – 'התכלת והארגמן, פאר תעשיית הטכסטיל בעת העתיקה', בתוך: מדע, כרך כ"ו חוברת 4, יולי 1982: "קונכיות הארגמון עשויה להיות משופעת בצבעי כחול וסגול חזקים בגלל צמידה ביולוגית של שכבת יצורים זעירים" (ישראל זיידרמן, 'לחידוש מצות תכלת בציצית', תחומין ט, תשמ"ח, עמ' 430). הסבר זה נהיה רווח מאוד בציבור, אך אין דעתי נוחה הימנו.

“ברייתו דומה לדג”

באשר ל“ברייתו דומה לדג”, רש”י פירש “תבנית דיוקנו”, ורבנו גרשום – “צורתו”, והרמב”ם כתב סתם “והוא דג”. ואולי הכול אחד, כלומר שהוא בעלי־חיים החי בים, כי אין צורה מיוחדת לדגים, ובלשון חז”ל כל דבר שבים נקרא דג, כפי שכתב הגר”א באליהו רבה על כלים פ”י מ”א: “שכל שבים מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו”.

ולפי הנ”ל יתפרש יפה, שבאה הברייתא לומר דבר והיפוכו, שמצד אחד, החלזון הזה הוא בטל לים שדבוק לקרקעיתו, ומצד שני הוא חי ודרכו דרך דגים היא (כלומר בעלי־חיים ימיים). ונראה שזו דעתו של הפירוש לספר היצירה המיוחס לראב”ד, שהבאנו לעיל: “כי הנה החלזון אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו כי הוא נעוץ ותקוע בארץ”, שהוא מקשר את דבריו לברייתא הנ”ל, כמו שרואים זאת מדברי הרמ”ע מפאנו שנמשך אחר דבריו (מאמר צבאות השם ח”ב, יד-טו): “החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי. אמנם ידענו כי כן, שהרי חי הוא שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך... וצומח הוא שאינו זז ממקומו אלא שרשו נעוץ ותקוע בקרקע הים... ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האילנות אחרי עקירתם. ועלייתו אינה אלא מטבע המים וכובדם שכל הדברים הקלים צפים על פניהם”.

יש גם לעמוד על הביטוי ‘ברייתו’ המוזכר בברייתא לעניין הדמיון לדג, לעומת ‘גופו’ המוזכר קודם לכן. בספריו של פרופ’ פליקס הובא פירוש, שהחלזון – וזה כולל את כל החלזונות – מתרבה ומשריץ כדג, ו‘ברייתו’ מתפרש כ’דרך רבייתו’. אך כאמור אין לקבוע מסמרות בכך, וייתכנו פירושים אחרים לביטוי זה.⁵⁵

55 יש שרצו לפרש כי הביטוי “ברייתו דומה לדג” מכוון לצורת הקן הבעתי שבונה לו חלזון הינטינה, שאל תחתיתו הוא נצמד וכך צף על פני הים. אך קשה מאוד להניח שחז”ל התכוונו בביטוי זה לדמיון המסוים שיש אולי בין קן הבעות של הינטינה לבין דג.

“ועולה אחד לשבעים שנה”

והאמור שם “ועולה אחד לשבעים שנה” יכול להתפרש באחת משלוש דרכים: א. עולה מהים ליבשה; ב. עולה מקרקעית הים לפני המים; ג. עולה ברשת הדייגים. והנה הרמב”ם לא הביא זה כלל. ורש”י מפרש שזו סיבת יוקר דמיו, כלומר שאי אפשר להשיגו בזמן אחר, אך ברמ”ע מפאנו דלעיל רואים אחרת, כי אחת לשבעים שנה הוא מת (והכוונה שם לתקופת חייו, וכמו שהגרא מפארש בשבעים שנה של חרוב, עיין ביאורי הגר”א לאגדות הש”ס תענית כג ע”א) ואז עולה. בגמ’ בשבת עה ע”א מבואר שהיו צובעים בחלזונות חיים, וחלזון מת אינו ראוי לצבוע בו, ואם כן, לפי הרמ”ע מפאנו, יוקר דמיו של החלזון אינו קשור לעלייתו אחד לשבעים שנה (ולכאורה אפשר להשיגו בכל עת) אלא הוא מחמת סיבה אחרת, וכוונת הברייתא לקשור עלייה אחת לשבעים שנה ליוקר הדמים רק בנמשל, או שהכוונה ליוקר דמיה של התכלת (וצריך לגרוס: לפיכך דמיה יקרים) ואז הפירוש הוא מכיוון שבדמו של חלזון צובעים תכלת וידוע לכול שזה צבע יקר, לפיכך דמיה של מצות תכלת יקרים. ואף לגרסא שלפנינו הכוונה היא שדמיו של החלזון יקרים כיוון שבדמיו צובעים תכלת ויש ביקוש רב לתכלת ולחלזונות (שכן צריך הרבה מהם להפקת הצבע), אך לא בגלל עליית החלזון אחת לשבעים שנה. דרכו של הרמ”ע מפאנו בפירוש הברייתא מתאימה מאוד לחלזון שלנו, רק שהוא מפרש “עולה” – שעולה מהקרקע לפני הים, ויותר נוח לפרש עולה מן הים ליבשה⁵⁶.

56 גם תיאור החלזון כ”עולה אחת לשבעים שנה” הובא כטענה שהחלזון שממנו הופקה התכלת אינו ה”ארגמון” אלא ה”ינטינה”, שכאמור לעיל שייך למשפחת הסגוליות שחלזונותיה נמצאים בלב ים, ומובאים על ידי הזרמים אל החוף רק לעתים רחוקות. אמנם, מסיפור הספרי (זאת הברכה סי’ שזו) נראה שסיבת נדירותו של החלזון היא פלאית, ואינה נדירותו האמתית כפי שהדבר קורה בחלזון הינטינה. וזו לשון הספרי: “אמר רבי יוסי, פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור, ומצאתי זקן אחד, אמרתי לו פרנסתך במה, אמר לי מחלזון. אמרתי לו וכי מצוי הוא, אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימוק במקומו”. יתר על כן, סיפור זה מראה פנים לארגמון, המצוי במקומות המתוארים שם (בין כזיב לצור) בגלל החופים הסלעיים שאליהם הוא נמשך, בניגוד לינטינה המצוי בכל חופי ארץ ישראל בשוה.

ז. קשיים נוספים על האפשרות לזיהוי החלזון כ"ינטינה"

כאמור, הרב י"א הרצוג ביקש לזהות את חלזון התכלת כחלזון ה"ינטינה". מלבד ההוכחות דלעיל שהארגמון הוא חלזון התכלת, ומלבד הערתנו לעיל, שקשה להעלות על הדעת שחלזונות מסוג ינטינה היו בשימוש של האדם שכן הם מצויים בלב הים, נסיף בסיום דברינו שלושה קשיים נוספים על דעה זו:

א. בגמ' במסכת שבת (עב ע"א) כתוב כך: "ת"ר הצד חלזון והפוצעו... וליחייב נמי משום נטילת נשמה! אמר רבי יוחנן: שפצעו מת. רבא אמר: אפילו תימא שפצעו חי, מתעסק הוא אצל נטילת נשמה... דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה". מגמ' זו אנו למדים כמה דברים: א. אפשר להפיק צבע מחלזון מת (תשובת ר' יוחנן). ב. הפקת הצבע נעשתה על ידי פציעה. ג. פציעת החלזון גוררת אחריה את מיתתו.

דברים אלה אינם תואמים את הינטינה. שבלולים מתים של מין זה אינם ראויים לשימוש, ולשם הפקת צבע מהחלזונות החיים אין צורך כלל לא בפציעה, וכל שכן שלא בהמתה, אלא כאשר מציקים להם הם פולטים כמויות ניכרות של נוזל כחול. גמ' זו מהווה פרכה גדולה לזיהוי חלזון התכלת עם הינטינה.

ב. הגמ' במנחות (מב ע"ב) מדברת על דם חלזון שצובעים בו. קשה להבין איך נוזל כחול שפולטים חלזונות הינטינה בחייהם, יכול להיקרא 'דם'. כמו כן, הגמ' בשבת (עד ע"ב) מדברת על צידת חלזון ברשתות. דבר זה אינו קיים בחלזונות הינטינה – אין הם ניצודים, ובוודאי שלא ברשתות, אלא נלקטים מאדמת החוף אחרי שהם נפלטים על ידי גלי הים אל היבשה.

לעומת זאת, התנאים האלה מתאימים היטב לחלזון הארגמון: חלזון הארגמון ניצוד כאז כן היום בעזרת רשתות המורדות אל קרקעית הים עם פיתיון, ולצורך הפקת הצבע יש צורך בפציעה (הפציעה היא ממש כעין פציעת אגוזים בפטיש). החלזון מת בסופו של דבר כתוצאה מהפציעה, וגם יש אפשרות לפצוע חלזון מת

ולהפיק גם ממנו צבע (אלא שיש עדיפות להפקת הצבע מחלזון חי מצד איכותו). דבר זה מוזכר גם בספרים עתיקים, המתארים את תהליך הפקת צבע הפורפורה. אחרי הפציעה נוצר צבע בגוון המזכיר בהחלט את הדם. גם זה מתואר במדויק בספרים העתיקים, הקוראים לנוזל זה 'דם חלזון'.

ג. עד עתה נכשלו כל החוקרים במאמצייהם לצבוע חוט צמר בנוזל המופק מן הינטינה. אם יבוא חוקר וירצה לשכנע את ציבור המתעניינים שהינטינה הוא חלזון התכלת המקורי, הוא יצטרך להציג את תהליך הצביעה, להסביר האם הצבע יציב, האם הוא תואם את הבדיקות שמוזכרות בגמ' (מנחות מב ע"ב), האם מרתיחים אותו ביורה עם הסממנים כמוזכר בגמ' שם, האם יש צורך בטעימת היורה לפני הצביעה, והאם ניתן היה בזמנים הקדומים בחומרים ובתנאים שעמדו לרשות קדמונינו לבצע את הצביעה. גם אז יהיה צורך לזכור שאפשרות הצביעה היא תנאי הכרחי לזיהוי צבע היוצא מחלזון כלשהו כתכלת המקורית, אבל בהחלט אינה תנאי מספיק. לא כל דבר שצובע בצבע כחול הוא בהכרח התכלת המקורית.

ח. נספח: אימתי פסקה התכלת מִישראל ?

נושא זה, כבר נדון בעבר על ידי שני גדולי עולם – האדמו"ר מרדזין הרב גרשון חנוך הניך ליינר והרב יצחק אייזיק הרצוג, ואינני בא אלא לדון בדבריהם, ולהוסיף דברים שנתחדשו אחרי זמנם.

דעתו של האדמו"ר מרדזין

הרבי מרדזין מחזיק בדעה המאחרת את זמן היעלמות התכלת, ולדעתו התכלת הייתה מצויה אף בתקופת הגאונים. אפילו הרמב"ם, שכתב בפירוש המשנה (מנחות פ"ד מ"א) ובתשובה (קלח, מהד' בלאו) שאין התכלת מצויה בזמנו, לדעתו של הרבי מרדזין, מצא אחר כך את החלזון, ולכן ידע לציין בחיבורו (הלכות ציצית פ"ב הלכה ב) פרט אודות החלזון, שלא הוזכר בדברי חז"ל – "דמו שחור כדיו".

נתייחס, אחת לאחת, לראיותיו של הרבי מרדזין, שהביא בספרו 'שפוני טמוני חול' לחיזוק דעה זו.

א. הראב"ד בהשגותיו (הלכות ציצית פ"א הלכה ז) הביא את שיטת רב נטרונאי גאון בסידור כריכות הציצית, הכוללות את כריכות התכלת, ואין דרך הגאונים לסדר אלא ההלכות הנוגעות למעשה בשעתם.

על כך יש להעיר, שבספרו של הראב"ד – תמים דעים (סי' לט) – בקטע המקביל להשגתו על הרמב"ם, מובא בפירושו: "כורכים ועושים ד' כריכות ומניחים חֶלֶק בין כריכה לכריכה, ואותו חֶלֶק הוא מקום התכלת בזמן שהיה". אדרבה, משם ראה להיפך, שבזמן רב נטרונאי גאון התכלת כבר לא הייתה מצויה, ובמקום כריכות התכלת הוא נהג להשאיר רווחים.

ב. בכסף משנה (הלכות ציצית שם) מובא, שהרב שמואל (שם: שמעון) בן חופני גאון חיבר ספר בהלכות ציצית ובו פרק בדיני התכלת. ושוב, על פי הכלל הנ"ל, שאין דרך הגאונים לסדר אלא ההלכות הנוגעות למעשה בשעתם, יש להוכיח שהתכלת בזמנו הייתה מצויה.

על כך יש להעיר, שבפרק זה (שמאז פורסם על ידי הרב יצחק אייזיק הרצוג) מובא בפירושו: "ובא לנו הידיעה (כלומר: ונמסר לנו במסורת) שהיו צובעים בדם חיה של ים ששמה חלזון". גם כאן רואים בפירושו, שבזמנו של הרב שמואל בן חופני גאון התכלת כבר לא הייתה מצויה.

ג. בעל הערוך ראה את החלזון וידע לציירו.

אמנם נכון הוא, שבעל הערוך בערך חלזון ב' צייר את צורת הטבעת הנקראת 'חלזון', הנזכר במסכת כלים (פי"ב מ"א), וציורו שרד בכמה כתבי יד (כת"י פריז heb.1218, וכת"י פארמא 3011), אך אין מדובר כאן, אלא בידיעת המושג הכללי – 'חלזון', הכולל מינים רבים, החיים בין ביים ובין ביבשה, ולא במין המיוחד של החלזון, שהפיקו ממנו את התכלת.

ד. הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה ב) הביא פרט אודות החלזון, שלא הוזכר בדברי חז"ל – "דמו שחור כדיו". מכאן, שהרמב"ם הכיר את החלזון. כמו כן, מתוך התשובה שהשיב לחכמי לונל בעניין התכלת – 'הלכה למעשה' – משמע "שהיה מצוי להם ונהגו בקיום מצות תכלת".

כבר אברהם עפשטיין, במאמרו 'החלזון והתכלת' (בית התלמוד, שנה ה', וייען תרמ"ז), ואחריו הרב מנחם מנדל כשר בתורה שלמה (כרך כב מילואים עמ' ט) השיגו על טענה זו, שהתשובה, שבה כותב הרמב"ם שאין התכלת מצויה בזמנו, נכתבה אחרי חיבורו – משנה תורה. לכך יש להוסיף את דברי רבי אברהם בן הרמב"ם בהלכות ציצית, שבתוך ספרו המספיק לעובדי ה', שנתגלו ופורסמו בימינו (מהד' ניסים דנה): "זוהי צורת עשיית הציצית בימינו שנעלמה בה ידיעת צביעת התכלת". ואם עדיין אין מכאן ראיה לאי ידיעת החלזון עצמו, אלא לאי ידיעת דרך הצביעה בלבד, הרי שדבריו הבאים מוכיחים זאת בפירושו: "ומשום אי הכרת דג זה על ידי מסורת מדויקת, נמנעה מהמאוחרים עשיית התכלת". ספרו זה נכתב בוודאות אחרי חיבורו של אביו – הרמב"ם, שהרי הוא מרבה לצטט מתוכו ולהסתמך עליו.

לעצם השאלה – מהיכן הוציא הרמב"ם שדמו של החלזון שחור כדיו – הוצעו רעיונות אחרים בספר מערכי לשון (ערך חלזון) ובמאמרו של הרב הרצוג (ההד חוברת יב, אלול תרצ"ד עמ' יט ועוד). גם האדמו"ר מרדזין בעצמו, בספרו האחרון – עין התכלת (אות כב), פקפק בקביעתו הנ"ל בדעת הרמב"ם וכתב: "לא כתבנו זאת אלא על פי השערה, ואינו ראיה ברורה, כי אפשר ונוטה יותר שמצא כן מפורש באיזה מקום בדברי חז"ל, ואנחנו לא נדע מקור מקומו הטהור, כי היה לפניו כמה מדרשי חז"ל אשר חסרים לנו".

בספרו השני – פתיל תכלת (בהקדמה), טען האדמו"ר מרדזין, שגם בזמנו של בעל הלכות גדולות התכלת עדיין הייתה מצויה, כי לדעת בעל המאור, הבה"ג פוסק שהתכלת מעכבת את הלבן, ואין זה סביר שבפסקו הוא פטר את עצמו מקיום מצנת ציצית. נראה, שאין כוונתו של האדמו"ר מרדזין לומר, שהתכלת הייתה מצויה בימיו של כל מי שפסק שהתכלת מעכבת את הלבן, שהרי גם בעל המאור פסק כן, ובוודאי שבזמנו כבר לא הייתה התכלת מצויה. אלא נראה, שגם ראיה זו היא על פי הכלל הנ"ל, שאין הגאונים מביאים בספריהם אלא הנוגע למעשה בשעתם, וכיון שבה"ג הביא בספרו את הלכות ציצית, הרי שראה אפשרות לקיימן בימיו.

על כך יש להעיר שתי הערות. ראשית, ראינו מהדוגמאות הקודמות שכלל זה איננו מוכרח. שנית, אין לבעל המאור ראייה מפורשת שבה"ג פוסק שהתכלת מעכבת את הלבן, אלא הוא מסיק זאת מתוך כך שהמשנה "התכלת אינה מעכבת את הלבן" אינה מובאת בדבריו. אך ייתכן שיש סיבות אחרות לכך שבה"ג אינו מביא את המשנה. אדרבה, יש להביא ראייה להיפך, שדעתו לפוסק שהתכלת אינה מעכבת את הלבן, מכך שהוא מביא את הברייתא של רבי מאיר: "קשה עונשו של לבן מעונשה של תכלת. משל למלך בשר ודם, שאמר לשני עבדיו, לאחד אמר לו הבא לי חותם של טיט, ולאחד אמר לו הבא לי חותם של זהב. פשעו שניהם ולא הביאו. איזה עונשו מרובה? הוי אומר, זה שאמר לו של טיט ולא הביא".

דעתו של הרב הרצוג

הרב הרצוג, לעומתו, במאמרו 'אימתי פסקה התכלת מישראל?' (פורסם בתוך שי' לשעיהו, תשט"ז, עמ' 81-85) מחזיק בדעה המקדימה את היעלמות התכלת. לטענתו, התכלת הייתה מצויה בימי אחרוני האמוראים, כמובא בגמרא (מנחות מג ע"א): "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי", אך בימי רב אחא משבחה בעל השאילתות, מראשוני הגאונים, כבר פסקה ולא הייתה מצויה עוד. הוא מגיע למסקנה זו מכך, שבשאילתות "אין שום זכר לתכלת". עוד לפניו, הגיע הנצי"ב בפירושו לשאילתות – העמק שאלה (שאילתא קכו, עמ' נה) למסקנה דומה – "ורבנו (כלומר, בעל השאילתות) לא הביא דיני תכלת כלל משום שלא היה במקומו ובזמנו".

אך יש להעיר על כך, שבשאילתות לא הובאו הרבה דיני ציצית נוספים, כגון סדין בציצית, טלית כפולה, חיוב נשים וקטנים בציצית ועוד, ואין לדעת מה הם שיקוליו בהבאותיו ובהשמטותיו. ממילא, כל זמן שלא מצאנו אזכור מפורש על כך שהתכלת אינה מצויה, אין לקבוע מסמרות בדבר. ואם הכוונה לדיני עשיית חוליות, המובאים בברייתא (מנחות לט ע"א): "תאנא הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה, הפוחת לא יפחות משבע – כנגד שבעה

רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה – כנגד שבעה רקיעים וששה אורין שביניהם. תנא כשהוא מתחילת מתחיל בלבן – הכנף מין כנף, וכשהוא מסיים, מסיים בלבן – מעלין בקודש ולא מורידין", שמן ההכרח הוא להביאם, יש להשיב על כך, שהשאלות דחה ברייתא זו מהלכה, ופסק כדעת רב, המובאת שם: "נוי תכלת שלישי גדיל ושני שלישי ענף, ואי גדיל לרובא נמי שפיר דמי, ואי נמי לא גדל בה אלא חוליא אחת כשרה". אף על פי שהרי"ף והרמב"ם לא ראו סתירה בין דינים אלה והביאו את שניהם להלכה, לשאלות ולגאונים אחרים יש שיטה אחרת בזה, ואכמ"ל.

אותן ההערות יש להעיר גם לגבי הרפ"ה, שמביא הרב הרצוג, מתוך השמטת דיני התכלת מספר הלכות גדולות.

האזכור המפורש, הקדום ביותר, לאי מציאות התכלת נמצא בדברי רב עמרם גאון (תשובות הגאונים גאוניקה, עמ' 330; הובאו גם בשערי תשובה סי' קנט בשם שר שלום גאון, ובאשכול, מהדורת אלבק, עמ' 205, בשם גאון סתם): "וששאלתם מהו הפוחת לא יפחות מזו והמוסיף לא יוסיף על י"ג, כשהיה תכלת ביד ישראל כך היו מטילין לאותו שלישי גדיל". הרב הרצוג במאמרו הנ"ל (עמ' 84) רומז לתשובה זו: "מר שר שלום גאון מדבר על התכלת כעל דבר שהיה ואיננו עוד". מדבריו של הגאון משמע, שהתכלת לא נעלמה לגמרי, אלא שאין ביד ישראל להשיגה, ויש בכך, לדעתי, הד למגבלות שהטיל השלטון הרומאי על השימוש בה, כמו שידובר בזה להלן.

התכלת שהוזכרה על ידי רב נתן הבבלי בתיאור הכתרת ריש גלותא – "וכבר הכינו לו בבית הכנסת מבעוד יום מגדל עץ, ארכו ז' אמות ורחבו ג', ופורסים עליו בגדים נאים מן המשי ומן התכלת ומן הארגמן ומתולעת שני... ועל מקומו פרשו עליו בגד נאה על ראשו, ממעל למגדל, אחוז בחבלי בוץ וארגמן" (סדר עולם זוטא, בתוך סדר החכמים וקורות הימים מאת א. נאיבואיר, תרמ"ז, ח"ב עמ' 83), אינה אלא לשון מליצית, הבנויה על הפסוקים מן התורה, שאינה משקפת במדויק את המציאות. הרב הרצוג במאמרו הנ"ל החליף את רב נתן הבבלי ברב שרירא גאון, וגם נתן הסבר אחר להימצאות התכלת בדבריו – "זכר

התכלת אינו מוכיח בשום אופן על מציאותה של תכלת ציצית. המובן הוא: בגד צבוע הדומה במראה לתכלת, אבל לא תכלת צבועה בדם החלזון".

הרב הרצוג ראה בדבריו של הנוסע הידוע רבי בנימין מטודלה אזכור של תעשיית הפורפורה בידי יהודי צור, הקשורה לצביעת התכלת, ותהה על כך, מדוע לא היה שום ניסיון מצדם להחיות את קיום מצנת התכלת. אך כל הדבר בטעות יסודו – הרב הרצוג הסתמך על גרסה משובשת של הספר – מסעות רבי בנימין מטודלה, בהוצאת א. אשר, ועל תרגומו המוטעה. בגרסה ההיא נאמר (כרך א עמ' ל): "ויש ליהודים שם ספינות בים ושם אומני הזכוכית הטוב הידוע צורי החשוב בכל הארצות ושם ימצא הסיקר הטוב". 'הסיקר' מתורגם על ידי א. אשר (שם בעמ' 63) כ'צבע הפורפורה' (אגב, הרב הרצוג עצמו במאמרו האנגלי בהערות [עמ' 131, הערה 398] הסתייג במקצת מקביעה זו וטען שמדובר שם בפורפורה אדומה בלבד. 'סיקר', לדעתו, הוא צבע אדום). אך, לפי הגרסה המתוקנת שבהוצאת אדלר (עמ' כ-כא), אין מדובר שם אלא בסוקר – "ושם ימצא האסוקר (הצוקרו, לפי גרסאות אחרות) הטוב, כי שם זורעין אותו ובאין מכל הארצות לקנותו". משפט שלם נשמט בהוצאת א. אשר, המוכיח בפירוש שלא מדובר שם בצבע מן החלזונות!

האזכור המפורש השני, מתקופת הגאונים, המדובר והידוע מאוד, נמצא במדרש תנחומא לפרשת שלח (הוצאת בוכר סי' ל, ובמקבילתו במדרש במדבר רבה פרשה יז אות ה): "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנו", אך אין לדעת במדויק מתי נסתיימה עריכתו של מדרש זה.

מתי פסק הארגמן?

כשם שראוי להתחקות אחר זמן היעלמותה של התכלת, כך ראוי וחשוב לברר את זמן היעלמותו של צבע-האח – הארגמן.

אזכור הארגמן נפוץ בדברי חז"ל כמעט באותה מידה כמו אזכור התכלת. אך המתבונן באותם המקומות, שמוזכרים בהם התכלת או הארגמן, יעמוד על תופעה מפתיעה מאוד – התכלת מוזכרת תמיד רק בהקשר הלכתי או אגדי, אבל

בענייני חולין, בין חומרי המשק והחפצים של חיי היום יום, מוזכר הארגמן בלבד. לדוגמה: משיחות של ארגמן בין הבגדים השונים בעניין איסור כלאיים (כלאים פ"ט מ"ט), לשונות של ארגמן בין האבדות השונות שאין חייב להכריז (בבא מציעא פ"ב מ"א), הארגמן המוזכר כמה פעמים בין כלי האריגה (כלים פכ"א ופרקים כו-כו), הארגמן שבבגד בעניין נגעים (נגעים פי"א מ"י), בין החומרים בעניין ההוצאה מרשות לרשות בשבת (תוספתא שבת ט, ז) ובעניין מוקצה (שם יד, ד), ובספרי (דברים, פסקא פא) בעניין איסור לצאת בארגמן מפני איסור הליכה בחוקות הגוים.

אם נקבל את הטענה שהתכלת והארגמן היו מופקים ממקור אחד – חלזון הפורפורה, יהיה לנו הסבר מניח את הדעת לתופעה מפתיעה זו. שמו של הצבע היחיד הידוע בעולם היווני-הרומי, על כל גווניו, המופק מחלזונות הים, היה 'פורפורה'. התרגום האוטומטי, השגור והמקובל של השם 'פורפורה' הוא 'ארגמן', כפי שעולה מן התרגומים היווניים של התורה. אם כן, בחיי היום יום, בהשפעת השפות הזרות, כינו גם את התכלת בשם ארגמן, ולכן אין זכר לתכלת בעניינים אלה, אך כשיברו על התכלת בהקשר הלכתי או כשיטטו פסוק, השתמשו בלשון התורה, וכינו אותה בשם 'תכלת'.

ללא ספק, השימוש בארגמן פסק בזמן כלשהו, אחרי שהיה מצוי בתקופת התנאים והאמוראים, אך אין לנו דרך לברר את זמן היעלמותו באופן מדויק. בניגוד לתכלת, אין אפשרות למצוא אזכור מפורש בדברי הגאונים על היעדרו של הארגמן, כיון שאין לו נגיעה להלכה (חוץ מלכלי בית המקדש).

במכתבי הסוחרים מסוף תקופת הגאונים, שנמצאו בגניזה הקהירית, נזכר הארגמן (ליתר דיוק – ארגואן בערבית-יהודית) מספר פעמים (ראו בספר במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, משה גיל, כרך א עמ' 681, 697, כרך ג עמ' 67, 82, 675, כרך ד עמ' 314, 561, 564). אין לנו שום הכרח לומר, שמדובר בארגמן המקורי, ומסתבר שמדובר שם בצבע, המופק ממקור אחר, הנקרא באותו שם. נראה, שזה מה שגרם לאנשי הדורות ההם לא לזהות עוד את הארגמן עם הצבע המופק מהחלזון (ראה פירוש המשנה לרמב"ם כלאים פ"ט מ"א).

עניין מיוחד יש במכתב מהגניזה שפרסם שלמה דב גויטיין (בתוך: הישוב בארץ־ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים, עמ' 302), בו מצא, לכאורה, אסמכתא לכך שהפקת הצבע מהחלזונות נמשכה אף אל תוך תקופת הצלבנים. תוכן המכתב איננו קשור כלל לתהליך הפקת הצבע, אלא יש בה תלונה על האנשים מאלכסנדריה, הנקראים 'מחאריין', השותים בירה במסבאות. הראיה נשענת על מילה אחת בלבד – 'מחאריין', שגויטיין מתרגמה כ'דייגי צדפי חלזון'. משה גיל, שפרסמה שנית (בתוך: ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, ח"ב עמ' 514), כנראה היה מסופק, לעומתו, בתרגומה, ותרגמה כ'דייגים' סתם עם סימן שאלה בצידה (ובהערה כתב: מחאריין, דייגים של צדפות הארגמן, בהסתמך על גויטיין).

בדומה למכתבים מהגניזה, קרוב לאותה תקופה, אנו מוצאים את הארגמן במסעותיו של רבי בנימין מטודלה. הוא מזכירו בשלושה מקומות: בט"ב, עיר ביוון – "ובה כמו אלפים יהודים הם האומנים הטובים לעשות בגדי משי וארגמן בארץ היוונים", בקושטא – "ומביאים מכל ארץ יוון כל המכס בכל שנה ושנה וממלא ממנו מגדלים מבגדי משי וארגמן וזהב", ובבגד – "כולם מלובשים בגדי משי וארגמן". גם כאן אפשר לומר, שאין מדובר בארגמן המקורי, אך לגבי ארץ יוון, שהיא ארץ הביזנטים, תיתכן גם משמעות אחרת, כמו שיבואר לקמן.

הגורמים להיעלמות התכלת והארגמן

השימוש בתכלת ובארגמן הלך והצטמצם במרוצת הדורות, כתוצאה מכמה גורמים:

א. המגבלות שהטילו הקיסרים הרומיים והביזנטיים השונים על השימוש בצבע ה'פורפורה' על ידי הציבור הרחב. צבע זה יועד לאנשי אליטה בלבד, והפך לסמל השלטון. כבר בגמרא מוצאים אנו הדים למגבלות אלה: "שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלז, ומאי ניהו – תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום. ועמוסי יריכי נחשון בקשו לקבוע נציב

אחד, ולא הניחן אדומי הלז, אבל בעלי אסופות נאספו, וקבעו לו נציב אחד בירח שמת בו אהרן הכהן" (סנהדרין יב ע"ב). וכבר האריכו בעניין זה בפירוט רב, הרב הרצוג וכותבים אחרים.

ב. התמעטות מספר החלזונות כתוצאה מהדייג המוגבר, בעקבות הלהט העז של השלטון לפורפורה (ראו המשביר, יוסף שיינהאק, ערך חלזון בסוף הערה קי). רמז לזה אפשר לראות בדברי הספרי (וזאת הברכה, שנד): "אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור, ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו: פרנסתך במה? אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: וכי מצוי הוא?! אמר לי: השמים, שיש מקום בים שמוטל בהרים, וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם, שאין סממיות מכישות אותו, ומת ונימק במקומו. אמרתי: ניכר הוא, שגנוז לצדיקים לעתיד לבא".

ג. הכיבוש הערבי של חופי ארץ ישראל והוצאתם מידי השלטון הביזנטי, והצטמצמות צביעת הפורפורה לאזור שליטת הביזנטים בלבד (בסופו של דבר גם הוא נפל בידי הטורקים סמוך לגירוש ספרד, וכך נכחדה תעשיית צבע הפורפורה מן העולם).

ד. כניסת חומרי צביעה חדשים וזולים יותר לשוק העולמי, כמו ה'ניל' וה'לכה'. כדברי הרדב"ז בתשובתו (ח"ב סי' תרפה): "ואפשר שעד היום הוא מצוי (כלומר: החלזון), אלא שאין מכירין אותו, או שאין יודעין לצודו. גם כי אינם צריכים לו, שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה, דהיינו איסטס, הנקרא בערבי ניל. וצובעין אותו באופן אומנות, שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ".

להפסקת קיום התכלת בציצית היו שני גורמים נוספים:

א. התפורות היישוב היהודי והתרחקותו מחופי הים – מקום הפקת התכלת. אפילו בתקופת האמוראים הובאה התכלת לבבל טיפין טיפין, כמו שמשמע מן הגמרא (מנחות מג ע"א): "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי". ההלכה, שאין התכלת מעכבת את הלבן, הביאה לידי כך, שלא התאמצו להתגבר על הקושי בהשגת התכלת, והסתפקו בקיום המצוה בלבן בלבד. כך כותב המגיד

מדובנא בספר המידות (שער הדעת פרק טז): "ולולא קבלנו שאין התכלת מעכב את הלבן בזמן הזה אפשר היינו מחזרים אף אחריו, כאשר אנחנו שולחים למרחקים להביא אתרוג ולולב והדס".

ב. המשי, חומר חדש שהגיע מהמזרח הרחוק, התחבב על האצולה הביזנטית ודחק את הצמר, היחיד הכשר למצווה, מתעשיית הפורפורה.

חשובים לעניינו דברי הרמב"ן בפירושו לתורה (שמות כח, ב): "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים" (ברור שכוונתו לתכלת כחומר, ולא לתכלת כמראה, כי בזה הוא מביא ראיה ליוקרה ולחשיבותה של התכלת, ככל שאר החומרים, המובאים שם, ששימשו לבניית המשכן ולעשיית בגדי הכהונה. ועוד, יש לנו ללמוד מ'מלך גוים' עצמו, שלבושו היה מיוחד בחומר, שממנו הוא היה עשוי, ולא רק במראהו).

מיהו אותו 'מלך גוים', שעליו מדבר הרמב"ן, ומה הוא לבש? מסתבר, ש'מלך גוים' זה הוא האפיפיור היושב ברומי (ראו בפירושו הרמב"ן לבראשית יד, א: "ומלך גוים – המלך על עמים שונים אשר שמוהו עליהם לראש ולקצין, רמז למלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים, כיתים ואדום ויתר גוים"), שלבש פורפורה כסמל השליטה והמלכות. האפיפיורים בתקופת הרמב"ן אחזו ברעיון, שלהם לשלוט על העולם. הם התערבו בענייני המדינות, הכתירו והורידו מלכים של ארצות אירופה. הם נהגו בעצמם גינוני מלכות כמיטב המסורת של קיסרי האימפריה הרומית. לצורך זה הם נזקקו לבגדי פורפורה, שקיבלום כמתנות דיפלומטיות מקונסטנטינופול בירת הביזנטים, המקור היחיד באותן הזמנים למוצר יוקרה זה. רק בה ידעו את סוד הפקתה, ושמרו עליו מכל משמר.

מדברי רמב"ן אלה, רואים אנו מה היה מצב העניינים בימיו – למרות שידעו לזהות את התכלת עם הפורפורה, לא היה בכך ערך מעשי לקיום מצות ציצית. התכלת הפכה להיות נחלתו של חוג מצומצם מאוד, האפיפיור ודומיו, ולאדם מן היישוב לא הייתה שום אפשרות להשיגה. לאחר נפילת קונסטנטינופול בידי הטורקים, או אולי אף לפני כן, בזמן החרבתה על ידי הצלבנים, לא היה המשך

גם למעט הזה, וחוגי הכמורה נאלצו להסתפק בתחליפים, שהמשיכו לשאת את שם הפורפורה לשווא.

כאמור לעיל (עמ' 35), גדול הפוסקים, החוות יאיר, בפירושו לשולחן ערוך מקור חיים (או"ח סי' יח, ב), רבי אברהם הרופא פורטלאונה בספרו שלטי גבורים (מנטובה שע"ב פרק עט; מכון ירושלים תש"ע, עמ' שדמ) והרב בנימין מוספיא במוסף הערוך (ערך פרפירא), גם הם כרמב"ן, מזהים את התכלת עם הפורפורה, אך בוודאי היה זה להם כידיעה בעלמא, שאינה מעידה על מציאות התכלת בימיהם.

גניזת התכלת

כך מובא במדרש תנחומא (שלח):

אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה, אימתי כשיהיה תכלת, ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז, מצוה בלבן.

אכן יש לדון במשמעות המילים 'נגנז', 'גנזו' וכדומה, הרווחות בשימוש אצל חז"ל. האם הן מציינות תמיד היעלמות וגניזה לעתיד לבוא, או שמא גם גניזה לפרק זמן קצוב בעולם הזה? האם הגניזה היא תמיד בידי שמים, או שמא גם בידי אדם? הגניזה הוזכרה אצל חז"ל בדברים שונים. חלקם נגנזו בידי שמים, כגון: אור של ששת ימי בראשית, התחש, בארה של מרים, שערי בית המקדש ומחילותיו; וכן הסתלקות הצדיקים: אליהו (תוספתא סוטה יב, ה; סדר עולם רבה פרק יז) ויהושע (תנחומא תצוה, ט). וחלקם – בידי אדם, כגון: המשכן וכליו, כלי המקדש, אבני המזבח, נחש הנחושת וספרים שונים. רוב הדברים נאמרה בהם גניזה עולמית או עד 'עת הקץ', אך מצאנו גם גניזה לזמן קצוב בעולם הזה: "כ"ב שנה שעשה יוסף במצרים חוץ מאביו, נגנז רוח הקדש מיעקב ומבניו (תנחומא [בבובר] מקץ, ו; מובא גם בילקוט שמעוני על איוב רמז תתקד). כך שאין כל הכרח לטענה שהגניזה המוזכרת לגבי התכלת עניינה היעלמות מוחלטת עד שתתגלה ל'עת הקץ' לעתיד לבוא.

עוד יש לעמוד על המשמעות המיוחדת של הביטוי 'נגנז'. במה הוא שונה מהביטוי 'נעלם', 'בטל' או 'עבר מן העולם' (וכמו שמצאנו, למשל, לגבי זוכית לבנה)? בתשובה לשאלה זו נראה, ששורשה של המילה הוא בנוהג הקדום של המלכים להחזיק בית גנזים – אוצר שבו נשמרות שכיות חמדה וסגולות מלוכה. דבר זה הוזכר בדברי חז"ל לרוב, כגון במסכת סנהדרין (קד ע"א) לגבי חזקיהו המלך, בתוספתא פאה (ד, יח) לגבי מונבז המלך, במסכת מעילה (יז ע"ב) לגבי הקיסר ברומי ועוד. אף הקב"ה, מלך מלכי המלכים, המומשל בדברי חז"ל באמצעות טכסיסי מלך בשר ודם, יש לו בית גנזים, שבו שמורים הדברים היקרים לו מכול, כגון: יראת שמים, שבת, דמעות על אדם כשר, רוח, תורה, כמובא בדברי חז"ל.

אם כן, המשמעות הראשונית של הביטוי 'לגנז' הוא הכנסה אל 'בית הגנזים' – אוצרו של המלך. אחר כך הושאל ביטוי זה להעלמת ולהסתרת הדברים שיש בהם קדושה – כדי לא לפגוע בקדושתם ובכבודם, העלמתם מתוארת כהכנסה לאוצר, שבו נשמרים דברים יקרי ערך. אם כך, יש להבין את הגניזה המוזכרת בדברי חז"ל בכל מקום, פעמים במשמעות הפשוטה ופעמים במשמעות המושאלת – בכל מקום ומקום על פי ההקשר.

נראה כי דברי התנחומא על גניזת התכלת מתפרשים במשמעות הראשונית והפשוטה של הביטוי 'גניזה', כלומר ההכנסה לאוצר המלוכה, והם רומזים למגבלות שהטילו הקיסרים הרומיים על השימוש בצבע ה'פורפורה' בידי הציבור הרחב. "לא תהיה שליטה לאדם פרטי בצביעה ובהפצה של ה'פורפורה' – זו הנקראת 'בלטה', 'אוקסיבלטה' ו'היאקינתינה', לא כמשי ולא בצמר. אם, בכל זאת, מישהו מכר גיזת 'מורקס' הנ"ל, עליו לדעת שהוא יאבד את סחורתו ואת ראשו" – נכתב ב'קודקס יוסטיניאנוס'.

גם בגמרא מוצאים אנו הדים למגבלות אלה – "שלחו ליה **לרבא**: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלוז, ומאי ניהו – תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום" (סנהדרין יב ע"ב). מגבלות אלו הלכו והתעצמו עד לימי הרמב"ן, כפי שמשתקף מדבריו בפירושו לתורה (שמות כח, ב), שהובאו לעיל.

החוקים והגזרות שהועידו צבע זה לאנשי משפחת המלוכה בלבד, יכולות בהחלט להיקרא 'גניזת התכלת'. או בלשון אחרת, הנאמר במדרש תנחומא "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז" פירושו – 'נגנז' על ידי המלכות באוצר המלוכה.

וכבר עברה אותה המלכות מן העולם, ובטלו גזרותיה וגניזותיה, ואין כל מניעה לשוב לקיום מצות "ועשו להם ציצית" בשלמותה ובכל הידורה.